

РЕЦЕНЗІЇ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ ПОВІДОМЛЕННЯ

Олег Полянський

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ІНТЕРПРЕТАЦІЇ МОСКОВСЬКОГО ІСТОРИКА (МИЛЛЕР АЛЕКСЕЙ. УКРАИНСКИЙ ВОПРОС В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ. – К.: LAURUS, 2013. – 416 С.)

У рецензії проаналізовано працю відомого російського вченого А. Міллера «Українське питання в Російській імперії».

Ключові слова: українське питання, Російська імперія, українці, історіографія.

Рецензію на книжку відомого російського історика Олексія Міллера – доктора історичних наук, провідного наукового співробітника Інституту наукової інформації з суспільних наук Російської Академії Наук, професора Центрально-Європейського університету (Будапешт) і, водночас, члена Ради із зовнішньої і оборонної політики (Росія) та російського дискусійного клубу «Валдай», хочемо розпочати із декількох принципових зауваг. Незважаючи на вкрай низький рівень ознайомленості російського суспільства з Україною, українцями та українською історією, зрештою антиукраїнською налаштованістю більшості росіян, в російській історіографії є окремі винятки, коли історики намагаються у своїх працях подати наукове трактування українського питання. В цьому контексті варто згадати Центр досліджень історії України при Санкт-Петербурзькому університеті, який очолює Тетяна Таїрова-Яковлева – доктор історичних наук, автор кількох серйозних українознавчих монографій, а також істориків, які гуртуються навколо казанського історичного журналу «Ab Imperio» (гол. ред. Ілля Герасимов), в якому публікуються дослідження з нової імперської історії та націоналізму на пострадянському просторі.

У своїй монографії «Украинский вопрос в Российской империи» О. Міллер розглядає надважливі питання українського національного руху XIX ст., зокрема подає своє трактування такого явища як українофільство, багато уваги приділяє аналізу сумнозвісних Валуєвського циркуляру (1863 р.) та Емського указу (1876 р.) показує їх наслідки для України та висвітлює чимало інших проблем пов'язаних з українським питанням в Російській імперії.

Важливе значення для розуміння позиції автора, його методологічних підходів до проблем української історії XIX ст. має вступ до книжки, в якому він аналізує теоретичні принципи вивчення націоналізму, в порівняльно-історичному контексті розглядає національні рухи в Європі, пише про проект «большой русской нации», зупиняється на питаннях термінології, зокрема вживання термінів «Україна» і «українці» та деякі ін. Як відомо категорії «нація», «націоналізм» мають багато визначень і по-різному трактуються не лише в західній й українській історіографії. Власне А. Міллер належить до тих дослідників, які визначають поняття «нації» спираючись на концепції Б. Андерсона (нація – це «уявлена політична спільнота»), а «націоналізму» Е. Сміта (націоналізм – це «ідеологічний рух за досягнення й утвердження суверенності, єдності й ідентичності певного народу, частина якого вважає, що він може утворити реальну, або ж потенційну націю) та К. Дойча (комунікативна теорія нації та націоналізму – наявність спільного комунікативного простору зумовлює внутрішню єдність народу, національності, нації). О. Міллер наголошує на розвитку такої системи комунікацій, яка дозволила формувати і утверджувати ідею національної спільності.

Але не все так просто в теоретичних розумуваннях О. Міллера. Він інтерпретує націоналізм як дискурс – тобто спосіб бачення світу, який проявляється у різних практиках: «не только отражающий мир, но его практикующий и сотворяющий. [...] Мы согласились с Бенедиктом Андерсоном, что нация есть воображенное общество. Довольно значительное время разделяет момент, когда нации впервые воображены, то есть когда проекты строительства наций сформулированы идеологами и ту стадию развития национальных движений, когда формирование национальных идентичностей достигает уровня, позволяющего судить, какие из проектов оказались успешными, а какие потерпели неудачу» [с. 20–21, 27].

Отже, А. Міллер розглядає українську націю, загалом Україну, як проект створений ідеологами націоналізму, тобто за певних умов він виявляється успішним, а за інших розкладів, на його думку, міг стати нереалізованим. Таку версію, між іншим, поділяють і деякі вітчизняні історики.

Вихідним концептом історичних досліджень О. Міллера є питання – в чому полягала у XIX ст. альтернатива втіленого українського сценарію і чому ця альтернатива не була реалізована. Цей сценарій він розглядає в порівняльно-історичному контексті ситуації у Франції, Великобританії та Іспанії і у зв'язку з цим детально зупиняється на проекті «великої російської нації», яка за певних умов, могла включати в себе, крім росіян, українців та білорусів. При цьому О. Міллер вважає, що малороси і білоруси ніколи не дискримінувались у Російській імперії на індивідуальному рівні, а

«литературные опыты на «малорусском наречии», отражавшие специфику местной жизни, вызывали благожелательный интерес в Петербурге и Москве как часть русской литературы, но попытки трактовать это «малорусское наречие» как отдельный от русского, самостоятельный украинский язык была для сторонников концепции большой русской нации неприемлема. Украинский национализм отрицал малорусскую идентичность, которая могла мирно уживаться с общерусской [...] Украинская идея «отбирала» у русской не просто часть национальной территории, но и «Киев – мать городов русских» [...]». Тому на думку автора: «Борьба с другими национальными движениями была борьбой за сохранение целостности империи. Борьба же с украинским движением непосредственно касалась еще и вопроса о целостности русского народа». І ще одна важлива теза історика – він вважає, що т.зв. «проекти» формування української та великоросійської нації були «взаимоисключающими [...] с большими или меньшими шансами на осуществление».

Ми вважали за доцільне детально зупинитися на засадничих принципах теоретичних конструкцій О. Міллера, оскільки саме вони визначають вектор і тематику його історичної концепції щодо українського питання в Російській імперії. Якщо спробувати максимально коротко викласти її суть, то вона полягає в таких тезах: 1) нації – це «уявлені спільноти»; 2) Україна, український рух – це «проект»; 3) національний наратив «за самою своєю природою» неспроможний приділяти належну увагу проблемі альтернативності процесів формування націй».

Невипадково і небезпідставно А. Портнов у книзі «Історії для домашнього вжитку. Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті» наголошує, що: «У тексті Міллера метрополія заговорила несподіваною для українських читачів нейтральною та виваженою мовою. Але чи нейтральне мовлення «дорівнює нейтральності опису та його акцентів?» І далі пробує відповісти на поставлене запитання наголошуючи, що за стилістикою Міллера більшість читачів не розгледіла найістотніших висновків із його інтерпретацій, адже його монографія серйозно заперечує національний наратив й телеологізацію історії. Замість звичної схеми національного руху, який зароджується, розвивається і досягає своїх мети у відповідності із законами історії, він акцентує увагу на варіативності націотворення і виокремлює три можливості розвитку Росії у XIX ст.: 1) як національної імперії; 2) як панславистський проект; 3) як реалізація ідеї російського націоналізму. Третій варіант передбачав створення «великої триєдиної» російської нації, на заваді чому стояв український національний рух, а тому, на думку Міллера, боротьба з українським націоналізмом була багато в чому боротьбою за цілісність російської нації».

До речі, у деяких інших своїх роботах, О. Міллер, говорячи про т.зв. «радянський проект» 1920–1930-х рр., рішуче заперечує відому тезу про принципову спадкоємність російської радянської політики і критикує визначення СРСР як імперії. Очевидно, що історія – наука суб'єктивна і кожен дослідник висловлює своє бачення і розуміння тієї чи іншої проблеми. Але це бачення залежить від багатьох факторів, як от – належності до певної історичної школи, ідеологічних чи політичних симпатій, партійної приналежності, наближеності до влади і т.ін.

Як засвідчують тексти О. Міллера, в т.ч. рецензована монографія, він, попри скромну заяву у передмові, що вважає «цю роботу найкращим своїм текстом», все ж також залежний від згаданих факторів. Будучи членом «Совета по внешней и оборонной политики России», а також відомого дискусійного клубу «Валдай», він у своїх дослідженнях дотримується тієї ж лінії, а вона, ця лінія визначається іншими відомими членами «Валдаю» – С. Івановим, В. Володіним, І. Шуваловим, С. Лавровим, С. Шойгу, врешті В. Путіним. Тому, не випадково в інтерв'ю радіо «Эхо Москвы» на запитання кореспондента, що відбувається зараз з Україною, українською державою й українською нацією О. Міллер відповів: «не будем говорить про украинскую нацию, потому что таковой пока не существует». Ось так! Коло замкнулося, вкотре підтвердивши відому тезу – «російська ліберальна демократія закінчується там, де мова заходить про українське питання!» Тому-то, книга О. Міллера «Украинский вопрос в Российской империи» попри імпозантність стилю, вагому джерельну базу, нові трактовки багатьох старих питань є вкрай неоднозначним текстом, який містить у собі ряд прихованих смислів, на що власне й звернув увагу український історик А. Портнов. А це, в умовах коли російська україністика і російська суспільна думка не сприймають Україну як самодостатню державну одиницю та окрему націю становить особливу небезпеку. Адже рівень знань про Україну та ознайомленість з українською історією в Росії не просто дуже низький, а й вкрай хибний. Тому, монографія академічного історика може сприйматися як «істина в останній інстанції» навіть в середовищі поміркованих ліберальних демократів, в т.ч. не лише в Росії чи Україні, а й в англomовному світі, адже вона перекладена англійською.

У книжці О. Міллера вихідним концептом у трактуванні українського питання є неоднозначна теза німецького історика А. Каппелера про те, що українцям і білорусам, які офіційно вважалися росіянами, в принципі була відкрита будь-яка кар'єра – за умови, що вони володіли російською мовою. Українці не виокремлювались і не притіснялись ні через конфесійні, ні через расові ознаки.

Виходячи з цього, імперську політику Росії московський історик розглядає у порівнянні з аналогічною політикою Великобританії, Франції та Іспанії. При цьому він акцентує увагу на фактах, що ці держави і в XIX ст. були етнічно, культурно і мовно гетерогенними, тобто неоднорідними, і склалися з різних за складом частин.

Для кращого розуміння логіки аргументації О. Міллера наведемо цитату з його монографії: «Вопреки весьма распространенному мифу, континентальная Франция в культурном и языковом отношении оставалась очень неоднородной в течении всего XIX века. [...] По крайней мере, четверть населения континентальной Франции не знала в то время французского языка. [...] Говорившие на местных диалектах крестьяне Бретани или Прованса отнюдь не были патриотами Франции и вопрос о том, станут ли они французами оставался открытым в течении большей части XIX века. [...] Отнюдь не были патриотами Британии и жители Шотландии... Далеко не все регионы современных Испании, Великобритании и Франции непременно должны были стать частью этих наций-государств. Каждое из этих государств, применительно к условиям и собственным возможностям, использовало разную стратегию национального строительства... Наиболее максималистская ассимиляторская в культурном и языковом отношении, централизаторская в административном аспекте программа была осуществлена во Франции».

Власне під таким кутом зору О. Міллер розглядає імперський проект «большой русской нации». Цей проект заперечував етнічну відмінність між великоросами, малоросами, білоросами і передбачав створення триєдиної російської нації, яка мала сформуватися в єдину етнічну спільноту. В той же час: «Литературные опыты на «малорусском наречии, отражавшие специфику местной жизни, вызывали благожелательный интерес в Петербурге и Москве как часть русской литературы, но попытки трактовать это «малорусское наречие» как отдельный от русского, самостоятельный украинский язык, была для сторонников концепции большой русской нации неприемлема. Украинский национализм отрицал малорусскую идентичность, которая могла мирно уживаться с общерусской и создавал свой образ идеального отечества, стоявший в конфликте и с польским, и с русским».

У монографії детально аналізуються питання пов'язані з підготовкою, прийняттям, суттю, функціонуванням та наслідками сумнозвісних антиукраїнських Валувєвського циркуляру (1863) та Емського указу (1876). Автор розглядає їх в контексті ставлення влади і російської суспільної думки другої половини XIX ст. до українського питання. У цьому плані він багато уваги приділяє з'ясуванню суті такого явища, як українофільство. Принагідно зауважимо, що нещодавно вийшла книжка відомого канадського історика українського походження С. Єкельчика «Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX ст.». У дослідженні А. Міллера аналізується зародження українофільства в першій половині XIX ст., його активізація у 60 – 70-х роках, показано політику Петербурга щодо, як він пише, галицьких русинів, зокрема фінансову підтримку самодержавством русофільського руху. Він зазначає, що плани анексії Галичини ніколи не зникали з порядку денного Петербурга, який розглядав її не тільки як сферу, де потрібно послідовно зміцнювати свій вплив, а також як джерело рекрутування кадрів для імперії. В той же час в монографії чітко підкреслено, що Галичина в останні десятиріччя XIX ст. стала якщо не політичним, то культурним українським П'ємонтом, з потужною видавничою базою, українськими просвітницькими й науковими інституціями, політичними партіями, що виникли на десять років швидше, ніж в Російській імперії.

Київське видання монографії О. Міллера доповнене трьома новими статтями, яких не було у петербурзькому. Це дослідження: «Імперія і нація в уяві російського націоналізму», «Латинка і кирилиця в українському національному дискурсі і мовній політиці Російської і Габсбурзької імперій» та «Малорос». Разом вони складають понад сто сторінок, причому дві останні написані у співавторстві з українськими дослідниками – друга з Оксаною Остапчук, третя – Антоном Котенком й Ольгою Мартинюк, про що автор скромно зауважує у передмові до київського видання. Він також вважає свою працю незаангажованою і безсторонньою та стилістично довершеною. З стилістичними достоїнствами книги можна погодитись, а от щодо безсторонності («непонятно на чьей стороне автор»), то з цим не все так просто, як намагається переконати читачів автор.

У «стилістично безсторонньому» тексті О. Міллера містяться деякі «концептуальні підтексти», які прямо не прочитуються але, при уважному його аналізі, все ж проступають, засвідчуючи не лише наукову візію автора, а і його ідеологічно-політичні симпатії. Так, у монографії багато уваги приділено з'ясуванню питання за яких умов могла сформуватися велика триєдина (великороси, малороси, білороси) російська нація. Автор не виключає, що цей проект міг стати реальністю, але «над достижением цели объединения восточных славян в единую нацию необходимо долго и упорно работать». Він реконструює процес прийняття владою рішень щодо українського питання і підкреслює, що вже у 40-х рр. XIX ст. російська суспільна думка була різною у своєму ставленні до українського національного руху. Яскраво виражений асиміляторський підхід, представляв відомий В. Белінський. Загалом, уявлення про Малоросію і Білоросію як про «исконно русские земли», про малоросів і білоросів, як про частини російського народу чітко прослідковуються і в урядових

документах і в суспільній думці. Зазначимо, що з тих часів, про які пише О. Міллер, пройшло півтора століття, а ставлення нинішньої російської влади та суспільної думки до України та українців абсолютно не змінилося. Ностальгія за імперією продовжує турбувати і кремлівську верхівку, і пересічного російського обивателя, і більшість російських інтелектуалів.

Тому О. Міллер намагається з'ясувати чому альтернативний українському проекту національної держави проект «общерусской нации» зазнав невдачі. Він підкреслює, що для реалізації «конкурирующего с украинофильским варианта национального строительства» російською владою було зроблено не все. Можливості асиміляторського тиску на українських селян і реалізація «общерусского проекта» національного будівництва, на його думку, помітно переважали можливості нечисельного і політично аморфного українського національного руху, але імперська влада фактично розраховувала на стихійну асиміляцію, вдаючись до адміністративних заборон, як от Валувєвський циркуляр та Емський указ.

Дослідник вважає що «историю соперничества общерусского и украинского проектов национального строительства нужно рассказывать не только, а может быть, даже не столько как историю успеха украинского национального движения, но и как историю неудач русских ассимиляторских усилий. [...] Масштабы и темпы ассимиляции были в XIX веке все же недостаточны, чтобы обеспечить преимущество для проекта большой русской нации. [...] Так что неудача проекта большой русской нации связана в первую очередь [...] с объективной ограниченностью русского ассимиляторского потенциала, с неспособностью государства и сторонников общерусского проекта скоординировать свои усилия, мобилизовать имевшиеся возможности для его реализации и для отстаивания уже достигнутого от вызова со стороны конкурирующего украинского проекта. «Окно возможностей» не было использовано...».

Таким чином, українське питання в Російській імперії, починаючи з XVII ст. і до сьогодні залишається актуальним і всі «імператори», включаючи В. Путіна, намагалися вирішити його шляхом асиміляції українців і ліквідації української державності. Саме ця шовіністична імперська політика, маніакальна ідея «русского мира», третього Риму, а не розв'язання внутрішніх проблем, заб'є останній цвях у домовину російської імперії.

Як пише у соцмережах російський автор Ігор Гарін: «Культ царів і вождів цей неолітичний симптом горезвісної «вертикалі влади» – фішка Росії. Фішка, яка багато чого в історії цієї країни пояснює і цю історію засуджує. Феномен Путіна – всього лише спадщина племінної свідомості російської популяції. Можна сказати, що нинішня Русь повернулася до своїх витоків: тотальне беззаконня, що роз'їдає країну, корупція, одвічний єгиптизм, племінний вождь, наркотизований, зомбований і безправний народ, нещасні жінки, бездомні діти, убогі старики, жебраки і черговий беспредел удільних князів-розбійників. Коротше, не еволюція, а повернення в «темні століття». Трагічно і ганебно, що сьогоднішня і майбутня Росія залежать цілком від однієї людини, що всі заручники – мозкових дефектів верховного правителя. Росіяни бачать у «вертикалі влади» державну силу, а я безсилля громадянського суспільства».

Олег Полянський

**УКРАИНСКИЙ ВОПРОС В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ
МОСКОВСКОГО ИСТОРИКА (МИЛЛЕР АЛЕКСЕЙ. УКРАИНСКОГО ВОПРОС В
РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ. - М.: LAURUS, 2013. - 416 С.)**

В рецензии проанализированы труд известного российского ученого А. Миллера «Украинский вопрос в Российской империи».

Ключевые слова: украинский вопрос, Российская империя, украинцы, историография.

Oleg Polyansky

**UKRAINIAN QUESTION IN INTERPRETATION RUSSIAN EMPIRE IN THE
MOSCOW HISTORIAN (A. MILLER. UKRAINIAN RUSSIAN QUESTION IN THE
EMPIRE. - K.: LAURUS, 2013. - 416 S.)**

In a review of the works of famous Russian scientist A. Miller "Ukrainian question in the Russian Empire."

Key words: Ukrainian issue, Russian Empire, Ukrainian, historiography.